

FAUST ÉS ROKONAI.

III.

Sokkal könnyebben elintézhető a Cyprianus-legenda¹⁾ viszonya a XVI. századi német Faust-mondáéhoz.

Előre bocsátom a legenda rövid tartalmát.

Krisztus mennybemenetele után élt Antiochiában egy Justina nevű szép leány, ki ablakából Praylius diakonus prédikációit Isten nagyságáról és a Megváltóról hallgatta. A keresztyén hitszónok beszédei annyira meghatották őt, hogy nemcsak maga lett keresztyénné, hanem még szüleit is rábírta, hogy az új vallást elfogadják. Atyja, Aedisius, az antiochiai keresztyén hitközség presbytere lett és másfélévi hivataloskodás után meghalt.

Justina, a szent szűz, ezután is sokat járt az Úr házához. Ekkor egy Aglaídas nevű, nemes származású és gazdag, de feslett erkölcsű és életű pogány ifjú, megszerette és nőül kérte Justinát. De ez visszautasította őt, mert csak Krisztus menyasszonya akart lenni. Ekkor Aglaídas erőszakkal akarja Justinát elragadni. Meglesi őt, midőn a templomba megy, megragadja és karjaiba veszi, hogy magával vigye. De Justina a kereszt jelével visszautasítja, a földhöz vágja és csúfosan elveri a pogányt, mire megszabadult és akadály nélkül az Isten házába mehetett.

Aglaídas most nemcsak szerelemből, hanem bosszúból is Cyprianus varázsló máguszhoz fordul, — ki már mint gyermek az ördögnek volt szentelve és azóta sok és iszonyú gonoszságokat mivelt a dæmonok és rossz szellemek segélyével, — és nagy kincseket ígér neki, ha Justinát szerelmének hajlandóvá teszi. Cyprianus²⁾ ezt megígéri és rögtön megidézi azt a dæmont, ki Ádámot

¹⁾ A Cyprianus-legendának eredeti görög szövege teljesen le van fordítva Zahn Tivadar könyvében: *Cyprian von Antiochien und die deutsche Faustsage*, Erlangen, 1882, 21—72. l. — A legenda első könyvének eredeti görög szövegét, mely eddig még ki nem volt adva, közli Zahn u. o. 136—153. l. — E könyvnek különben főcélja kimutatni, hogy a Cyprianus-legenda a legnagyobb befolyást gyakorolta a német Faust-monda keletkezésére és megalakulására.

²⁾ A legenda második könyvének egy kis mellékmondata szerint Cyprianus maga is beleszeretett Justinába. — E motivumot a későbbi hagyomány továbbfejlesztette és Calderou utóbb színművének középpontjává tette.

és Évát és Kaint bűnösökké tevő, és megparancsolja neki, hogy Justinát a görög ifjú hatalmába kerítse.

És Justina felébredt a nap harmadik órájában és érezte testének tüzeben, hogy az ördög ellene tör. Ekkor az Istenhez fordul imájával és megjelöli egész testét a keresztnek jelével, mire a dæmon szégyenkezve távozni kényszerült.

Midőn Cyprianus megtudta, hogy ez a dæmon oly gyenge, erősebbet idézett fel, hogy a szent szűzet meghódítsa. De Justina ezt is a kereszt jelével és Krisztus nevével menekvésre kényszerítette.

Most a harmadikat, a dæmonok dæmonját küldte Cyprianus Justinához, de ez is látta a kereszt jelét és remegett és futott, és bevallotta a mágusznak, hogy a keresztre feszített Krisztus erősebb minden dæmonnál. Midőn Cyprianus ezt hallotta, elűzte a dæmonokat, megégette varázsló bűvészkönyveit és elhatározta, hogy Krisztust keresi. Elment az Úr házához és keresztyén lett és ötven nap mulva már diakonus volt és csodákat mivelt lelkes szónoklatával. És végre Antiochia püspöke lett és Justinának nevezte azt a szűzet, kinek eddigi neve Justa volt, és diakonissává tette őt.

Ekkor a kelet comese, Eutolmius, nagyon megharagudott, hogy Cyprianus és Justina annyi hívőt szereznek Krisztusnak és teljesen megdöntik a pogány Istenek hitelét; azért láncre verette a szent püspököt és a diakonissát és elvitte őket Damaskusba. Itt kínoztatta őket, hogy Krisztustól elvonja ezen hiveit, de ők a legnagyobb fájdalmak közepette is csak Istent és megváltó fiát dicsőítették. Aztán izzó szurokba tétette őket, de a szentek a kereszt jelével mentek az izzó szurokba és ez nem bántotta őket. Ekkor Athanasius, a bálványok papja, is közeledett a tűzhöz, melyben azok sértetlenül és fájdalom nélkül ültek, és állistenei nevével lépett a tűzre, hogy a keresztyének istene fölött győzedelmeskedjék; de a tűz megragadta őt és a bálványimádó iszonyú kínok közt kiadta lelkét.

Ekkor a comes Cæsar Claudiusnak bejelentette a történeteket és kérdést tett, hogy ezekkel a keresztyénekkal, kiken sem kínzás, sem tűz nem fog, mit tegyen. És a Cæsar megparancsolta a comesnek, hogy végeztesse ki őket. Erre Eutolmius Nikomédiába vitette Cyprianust és Justinát és lefejeztette őket, 290. szeptember 26. Holftestüket a ragadozó állatok zsákmányául temetetlenül he-

vertette, de hívő keresztyének meglelték és összegyűjtötték a szent tetemeket és elvitték azokat Rómába.

Ez a szép legenda egy három könyvből álló IV. századi görög elbeszélésben maradt fenn. Az első könyv elbeszéli Justina kísértését és Cyprianus megtérését, a második tartalmazza a magusz bűnvallomását, a harmadik végre a szentek vértanúi haláláról szól. Hogy ez a három könyv nem tartozik eredetileg együvé, és hogy a hagyomány már Nazianzi Gergely óta az antiochiai Cyprianust a karthagói Cyprianussal összetévesztette és összekeverte, — ez nem érdekel bennünket ez alkalommal; épen oly kevéssé a legenda történeti alapja és Cyprianus vértanúságának éve.¹⁾ A legenda nagy népszerűségét bizonyítja és más oldalról bizonyára még fokozta e népszerűségét az az ismeretes tény, hogy Eudokia császárné (Athenais), II. Theodosiusnak neje,²⁾ a legenda három könyvét három énekre terjedő hexameteres költeményben dolgozta föl. De ezen verses művéből csak egyes töredékek maradtak reánk.

A legenda alapeszméje épen nem kétes: a keresztyénség diadala a pogányság fölött, mely Cyprianusban képviselve van. Cyprianus az antik élet minden szellemi eszközével és erejével száll szembe az Üdvözítő vallásával és — elbukik. Cyprianus philo-sophus, mágusz és a keresztyénség heves ellensége; e három elem alkotja a neoplatonismust, mely a keresztyénség utolsó komoly ellenfele volt az óvilág körében. Vallomásaiból tudjuk, hogy már mint gyermek Apollónak volt szentelve, még igen fiatal korában beavattatott a Sárkány és Mithras mysteriumaiba, a legmélyebb titkokat tanulta Egyiptomban és Chaldaában és hogy végre magával a sátánnal szövetségbe lépett, a ki megígérte neki, hogy élete után fejedelemmé fogja tenni és azonnal hatalmat adott neki a dæmonok fölött. Cyprianus ezeknek segítségével sokat tett, mit később istentelennek és bűnösnek volt kénytelen elismerni; de midőn e dæmonok Justinával szemben gyengébbeknek bizonyultak mint Krisztus

¹⁾ Mind erre vonatkozólag l. *Zahn Tivadar* fent idézett könyvének harmadik fejezetét, p. 73—109: *Literarische und geschichtliche Untersuchung der drei Bücher*. — Azt mégis megjegyzem, hogy Justina alakja és története voltaképen csak másolata ikoniumi Thekla alakjának és történetének. Ezt a Theklát Heyse Pál legszebb epikus költeményének tette hősévé.

²⁾ V. ö. Ferd. Gregorovius, *Athenais, Geschichte einer byzantinischen Kaiserin*, Leipzig 1882, és e könyvről írt ismertetésemet, *Budapesti Szemle*, XXXII. köt., 156—160. ll.

neve és tana, Cyprianus elvált álhitétől és a Megváltó vallását fogadta el, melyért utóbb küzdött, szenvedett és meghalt.

Ennyiben foglalható össze a Cyprianus-legenda tartalma s alapeszméje.

Ha már most e legenda viszonyát a Faust-mondához kutatjuk és kérjük, vajon mennyiben lehetett az ó-keresztyén hagyomány a XVI. századi titanikus elbeszélésre befolyással, illetőleg: melyek e két hagyomány egyező vonásai, — nem találunk egyebet, mint *a hősnek szövetségét az ördöggel*, azaz a monda épen azon elemét, mely a keresztyénség megalapítása óta annyira el volt terjedve, hogy azt a német népnek semmiképen sem kellett épen a Cyprianus-legendából merítenie. Az a felfogás, hogy a ki nagyszerűt, csodálatost, lehetetlent — természetesen mindig a kor szellemében és a hiszékeny nép felfogása szerint¹⁾ — mivel, ezt csak az ördög segítségével teheti, oly népszerű volt, hogy a középkorban a sátánnal való szövetkezést tudósokról és császárokról, dúsgazdag emberekről és veszedelmes nöcsábitókról, sőt egyházi férfiakról és még pápákról is mesélték a babonás népek. A Faustmonda legjellemzőbb vonása, hogy a hős a szövetséget határtalan tudásvágyból köti, mivel minden tanulmánya daczára az emberben és a világban csupa megfejtetlen rejtélyeket lát, — ez a jellemző vonás teljesen hiányzik a Cyprianus-legendából, melynek döntő befolyását a Faustmonda alakulására vagy épen e két hagyomány eredeti azonosságát azért határozottan tagadnunk kell.

Némileg másképen állana a dolog, hogyha nem egyenesen és közvetlenül a Cyprianus-legendáról, hanem e legendának azon feldolgozásáról volna és lehetne szó, mely Calderon egyik legérdekesebb drámájában, *A csodatevő mágusz* (*El magico prodigioso*) című színműben fekszik előttünk. Csakhogy természetesen Calderon drámája, melyet a nagy spanyol költő 1637-ben írt és mely csak 1663-ban jelent meg először (*El maximo prodigioso* címmel) nyomtatásban, nem gyakorolhatott befolyást a majd egy évszázaddal idősb Faustmondára, — de nem gyakorolt befolyást még Goethe drámájára sem. Goethe 1790 ig, midőn a *Faust* első töredékét ki-

¹⁾ Már Diderot mondta (az *Encyclopédie*ben) Paracelsusról, hogy «bűvésznek tartották, a mi ma annyit jelent, hogy kortársai szamarak voltak».

adta, csupán névből ismerte a legnagyobb spanyol drámaköltőt,¹⁾ kit utóbb oly nagyra becsült. Csak 1802 óta,²⁾ midőn a romantikus

¹⁾ Calderon általában igen későn lett Németországon ismertté, mint Lope de Vega és Moreto is, bár néhány darabjának fordítása vagy átdolgozása (de nem az eredetiből) és színrehozatala már a XVIII. században kimutatható; sőt valószínűen Calderonnak *Az élet álom* cz. drámáját kell értenünk azon darab alatt, melyet az angol komédiások 1674-ben és 1690-ben Drezdában *Prinz Sigismondo* és *Prinz Sigismund in Polen* címek alatt színrehoztak, valamint a következő dráma alatt is: *Der königliche Prinz aus Polen Sigismundus oder das menschliche Leben wie ein Traum. Nach dem Holländischen (!) von Chr. H. Postel, componirt von Conradi*, mely Hamburgban 1693-ban megjelent. A XVIII. században a *Zalameai bíró* két átdolgozásban is került a német színpadra, mind a kettő a negyvenes években: Schröder lefordította *Amtmann Graumann oder Begebenheiten auf dem Marsch*, és ifj. Stephanie *Der Oberamtmann und die Soldaten* címmel. *Az élet álom* 1750-ben és 1760-ban egy olasz és 1782-ben egy francia fordítás alapján fordítottatott németre, az utóbbi e címmel: *Sigismund und Sophronie oder Grausamkeit aus Aberglauben*. Mind e fordítások színpadra is kerültek, sőt egyesenesen a színi előadás számára készültek. És 1750 körül Lessing maga is akarta e drámát lefordítani, és talán az ő hatása alatt jelent meg: *Das menschliche Leben ist ein Traum. Trauerspiel von Neuberin*, Wien 1761. Végre megemlítem, hogy Zachariae és Gärtner 1770-ben Linguet után adtak ki spanyol drámákat *Spanisches Theater* címmel, és e gyűjteménybe Calderontól is vették föl a következő négy darabot: *Der Verschlag* (El escondido y la tabada), *Es geht erwünscht* (Mejor esta que estaba), *Die Liebe versteht keinen Spass* (No hay burlas con el amor) és *Die bestrafte Entführung* (El alcalde de Zalamea); hogy Becker Ruprecht *Schauspiele nach spanischen Originalen* címmel 1783-ban két calderoni drámát közölt: *Der verstellte Sternescher* (El astrólogo fingido) és *Es ist schlimmer als es war* (Peor está que estaba), mely utóbbit Meyer is lefordította *Der Schutzgeist* címmel, 1793; és hogy Werthes és Gotter 1777-ben és 1781-ben Gozzinak több drámáját fordították németre, melyek Calderon darabjain alapúlnak. — De e fordítások mind második kézből származtak és műbecsrel nem bírtak. Csak 1802-ben jelent meg Calderon első drámája igazi műfordításban: *Die Andacht zum Kreuz* (La devocion de la cruz) Schlegel Ág. Vilmostól, mely Goethét egészen elragadta, és a következő évben ugyanazon fordítótól: *Über allen Zauber Liebe* (El major encanto Amor) és *Die Schürpe und die Blume* (La vanda y la flor). Ez utóbbi darabból már az 1757-ben ifjan elhalt Cronegk is fordított le egy jelenetet (*Schriften*, 1760, I.).

²⁾ Goethe munkái (Hempelféle kiadás) XXVII. köt., 1. fele, 78. l. (a Schlegelféle *Andacht zum Kreuz*ről) és XXIX, 603. l. (a Griesféle *Tochter der Luff*ról, melyet nagyon magasztal). Goethe igen nagyra becsüli Calderont és sokszor állítja Shakespearerrel egy sorba, pl. XIX, 164 és XXXI, 117.

iskola emberei Calderon darabjait egymásután németre fordították, ismerkedett meg az egyes drámákkal, és csak 1812-ben,¹⁾ tehát teljes Faust-tragédiája első részének megjelenése után, a *Csodaterő mágusszal*, mely ezen évben Einsiedel Frigyes Hildebrand weimari kamarás fordításában megjelent. Tehát Goethe Faustjára nem gyakorolt Calderon műve befolyást, valamint megfordítva majdnem biztossággal állíthatni, hogy a spanyol költő nem tudott a Faustmondáról, mely ugyan nagyon gyorsan terjedt el Európában, de épen Spanyolországban a XVII. században ki nem mutatható.

Igy tehát Calderon drámájáról nem is kellene ezen dolgozatban szólanom, mely nem a Goethe remekével, hanem az eredeti Faust-mondával foglalkozik. De mivel a Cyprianus-legenda épen csak Calderon műve útján lett szélesb körökben is ismertté és mivel e drámát rendszeren «Spanyol Faust»-nak nevezik, néhány szóval ezen műről is meg akarok emlékezni, természetesen csak a cselekvény lényegére, hogy úgy mondjam, faustikus elemeire szorítkozva.²⁾

Calderon színművét a Cyprianus-legendából vette, de természetesen nem a legenda eredeti forrásából, melyről fent szó volt, mert 1637-ben ennek sem görög szövege, sem latin fordítása nem volt még kinyomatva. De Viennei Adonak elbeszélését sem használhatta (Suriusnál, *De probatis Sanctorum historis*, Tom. V., Coloniae, 1574, p. 351—359: *Vita et Martyrium SS. Cypriani et Justinæ, autore Simeone Metaphraste*), legalább nem egyedül ezt, mint Düntzer Henrik állítja, mivel Ado csak a régi legenda első és harmadik könyvének kivonatát adja, Calderon pedig a második könyvet is használta. Calderon forrása a középkor egyik legnépszerűbb és legelterjedtebb műve volt, a *Legenda aurea* vagy *Historia Lombardica*, melyet Jacobus de Voragine a XIV. században összeírt és melyben Cyprianus és Justina története *De sancta Justina Virgine* címmel a régi eredeti Cyprianus-legenda alapján egy kissé rövi-

¹⁾ Goethe téved, midőn XXVII, 204 azt állítja, hogy Calderon e drámáját már régebben olvasta Gries fordításában, mert ez utóbbi csak 1816-ban jelent meg.

²⁾ Főleg teljesen mellőzöm a darab komikus cselekvényét, mely — a spanyol dráma szokása szerint — abban áll, hogy Cyprianus inasai beleszeretnek Justina szolgálójába, Liviába, és ezen viszonyukban parodizálják uruknak történetét.

den, de elég ügyesen van kivonatozva. A *Legenda aurea* Diocletian császár idejébe teszi a szentek vértanúi halálát, Calderon Decius császár uralkodásába; ez bizonyítja, hogy a spanyol költő Nazianzi Gergelynek 379-ben tartott beszédét is ismerte, mely eredeti görög szövegében és latin fordításban akkor már kinyomatva volt.

Cyprianus Calderonnál fiatal pogány philosophus Antiochiában, ki visszavonulva a világtól egészen és egyedül tanulmányainak él. Most Pliniusban olvasott egy definitiót Istenről, mely gondolkodóba ejti.¹⁾ Calderon nem mondja, hogy Plinius mely helyére czéloz; de nem lehet az más, mint *Histor. Natur. II, 7: Quapropter effugiem dei formamque quaerere imbecillitatis humanae reor. Quisquis est deus, si modo est alius* (mint t. i. a nap, melyről előbb szolt volt), *et quacunqve in parte, totus est sensus, totus visus, totus auditus, totus animae, totus animi, totus sui.* Ekkor idegen lovag jelen meg előtte, természetesen a gonosz szellem, a dæmon (t. i. Lucifer), ki vitatkozásba bocsátkozik vele az istenről. Cyprianus megtámadja a polytheismus igazságát; a dæmon felülemelkedik ugyan a nép gyerekes mythologiai meséin, de alapjában védi a pogány hitet és a jóshelyeket. De Cyprianus érvei hatalmasabbak, mint a dæmonéi. Ez hátrálni kénytelen és felteszi magában, hogy a szerelemmel győzi le a tudóst. Csak az imént vesztette el Justina lelkét, ki a keresztyén vallást elfogadta; ha Cyprianusban szenvedélyt ébreszt Justina iránt, mind a kettőn bosszút áll és mind a kettőt visszanyeri.

Ekkor Lælius és Florus, Cyprianus barátjai, kik mind a ketten szeretik Justinát, párbajra kelnek, mely eldöntse, hogy a

¹⁾ Egészen így indul meg Calderonnak *Los dos amantes del cielo* (Az égnek két szerelmese) cz. drámája (németül *Chrysanthus und Daria*, ford. Schack Adolf, *Spanisches Theater*, Frankfurt 1845, II. 269—476. l.), melynek hőse véletlenül János evangyéliomát olvassa s annak kezdő mondatain töprenkedik. Ez a darab is a keresztyén vallás dicsőítését czélozza. A dráma forrása a *Legenda aurea*, cap. 152: *De sancto Crisanto et Daria*, Calderon általában szereti a drámai cselekvéynek ezen indító motivumát. V. ö. *El gran principe de Fez* (Fez nagyfejedelme), melynek hősét a Koránnak egy állítása ejti zavarba; továbbá *Las cadenas del Demonio* (A dæmon lánczai), melyben Licanort a Genesis első versei foglalkoztatják; végre *El Josef de las mugeres* (A nőnemű József), melyben Eugeniát Helenus püspök megjelenése és beszédje mélyebb kutatásokra bírják. Mind e darabok a pogány hősnek megtérésével végződnek és a keresztyénség diadalát dicsőítik.

szeretett leány melyiköké legyen. A philosophus ráveszi őket, hogy a fegyvert félretegyék és őt bizzák meg azzal, hogy a szép szűz elhatározását kieszközölje. Cyprianus tehát felkeresi Justinát, és szenvedélyesen megszereti, de siker nélkül, mert Justina visszautasítja őt, kijelentvén neki, hogy csak a halálban tudná szeretni. Cyprianus szenvedélyes szerelme mind erősebb lesz, mind jobban foglalja el egész lényét. A dæmon ekkor valószínűnek gondolja, hogy e lelki állapotában könnyebben fogja megnyerhetni.

A dæmon Cyprianus szeme láttára iszonyú viharból, melyet maga támasztott vala, hajótört utas alakjában lép a hős elé és szánalmat kelt benne, nemcsak utolsó balesetével, hanem élte történetének elbeszélésével is, mely világos allegóriában a biblikus ördög harczát és bukását Isten ellenében tartalmazza. Egyúttal elárulja, hogy varázserőnek hatalmában van. Cyprianus vendégszeretően felveszi házában és nem sokára bevallja az idegennek, hogy szerencsétlen szerelem annyira boldogtalanná teszi, hogy kész volna Justináért lelkét is oda adni. A dæmon szavánál fogja a philosophust, és hogy hatalmáról meggyőzze, megrepesztí a hegyet és feltünteti benne az alvó Justinát. De midőn Cyprianus feléje rohan, a hegy bezárul és a dæmon kijelenti, hogy előbb szerződést kell vele kötnie. A philosophus vért ereszt a karjából és megírja a szerződést, mire a dæmon kijelenti, hogy egy évig kell a mágiát tanulnia, csak azután hódíthatja meg Justina szívét.

Az év leteltével Cyprianus oly tökélyre vitte a mágia mesteriségét mint mestere. De sem ő, sem a dæmon nem főgnak hozzá, hogy meghódítsák Justinát, hanem a Gonosz az ő ördögi szellemeit küldi a szűzhez, hogy tisztátalan gondolatokkal töltsék el a szívét és tegyék Cyprianushoz hajlandóvá. De Justina egyedül az istenben való hitével és isten nevének kimondásával győzedelmeskedik előbb az ördögökön, utóbb magán a dæmonon, ki, hogy a philosophust kielégítse, káprázattal akarja ezt megcsalni. Cyprianus karjaiban tartja az alakot, kit Justinának néz, de midőn szerelmi hevében lerántja köpenyét, csontváz áll előtte, mely így szól hozzá: «Ilyen a világnak minden dicsősége!»

A felbőszült Cyprianus most magyarázatot követel a dæmontól, ki némi habozás után bevallja, hogy nincs hatalma Justina fölött, mert a szűzet nálánál nagyobb hatalom védi, — a kereszténynek istene, kinek leírásában a philosophus Plinius istenére ismer. Cyprianus most visszaköveteli a szerződést, mely érvénytelen,

mert a dæmon nem teljesítette annak feltételeit. A dæmon ellentáll, bevallja, hogy ő sátán, és azt állítja, hogy Cyprianus hiába lenne keresztyénné, mert a keresztyének istene nem bocsátana meg neki, mivel az ördögnek lekötötte lelkét. Cyprianus ezt tagadja és a szóvitából viaskodás lesz, melyben természetesen sátán az erősbik, de mégis Cypr. győz, midőn a keresztyének istenét hívja segítségül.

Cyprianus megszabadult, de üdvözülni is akar: tehát keresztyénné lesz és Justinával együtt, üldöztetve és elítelve a pogányoktól, mint új hitének vértanúja hal meg, egyszerre Justinával, ki most beváltja szavát, hogy csak a halálban szeretheti őt. A vérpad fölött megjelenik a dæmon és elmondja, hogy isten parancsára ki kell hirdetni, hogy Justina ártatlan (a dæmon ugyanis káprázatos cseleivel erkölcstelennek tüntette volt fel) és hogy a Cyprianus szerződése meg van semmisítve.

Ez a főcselekvény vázlata Calderon híres drámájában, melyet valóban helytelenül és kellő alap nélkül neveznek spanyol Faustnak. Mert e színműben nincsen semmi faustikus, titanikus; csak egy külső közös vonása van e két műnek: a hős szerződése a gonosz szellemmel, melyet Satan szövetségesei mind a kettőben saját vérrükkel írnak alá. De a szerződés indokai és céljai mind a kettőben annyira eltérők, hogy alig lehet őket összehasonlítani egymással. Azt csak melleleg említtem, hogy a Calderon dæmonjánál ügyetlenebb és bárgyúbb ördögöt nem is képzelhetni; még a fenti rövid vázlatból is kitűnik, hogy semmit sem tesz, hogy nem is tehet semmit, hogy terveit és nézeteit mindig gyerekesek és nevetségesek. Persze, Calderon szándékosan rajzolta ilyennek, mert csak ily ördöggel szemben lehetnek az igazhívők mindig győztesek. Az ő világnézete és az ő közönsége pedig csak ezt kívánták.

Faust semmi tudományban, semmi hitben nem talál megnyugvást, mert sehol sem képes az igazságot felfedezni, vagy felismerni; Calderon hőse e tekintetben merően ellentétes alak: Cyprianus ép úgy mint költője kétséget meg nem tűrő biztossággal az egyház határozataiban, a dogmákban ismeri fel az igazságot, s míg Faust a theológiát ép oly megvetéssel dobja félre, mint a többi tudományos disciplinákat, a spanyol dráma hőse a katolikus egyház tanain áll és e tanokkal veri le a sátánt. Hogy mennyire nem faustikus alak ez a Cyprianus, látjuk abból is, hogy nem ő hívja, kételyeinek eloszlátása és az igazság megszerzése érdekében, a dæmont, hanem hogy ez saját elhatározásából keresi fel a philoso-

phust, midőn Cyprianus Plinius egy oda vetett megjegyzése segélyével az igazságnak t. i. a katolikus vallásnak helyes útját megtalálni készül. Az egész további cselekvény pedig nem a hit és a tudás nagy problémái körül forog; a kérdés mindig, a dráma végeig, csak ez: melyik erősebb, az ördög-e vagy az egyház? és a befejezés az egyház győzelmét a pokol hatalma fölött dicsőíti. Mi van ebben Faustból vagy a Faustmondából? Még az sem helyes, ha *A csodátévő máguszt* katolikus Faustnak nevezik. Nemcsak azért nem helyes, mivel a Goethe Faustját, evvel szemben, protestans Faustnak tünteti fel, a mi szintén csak félreértésekre vezethet, — mert nem a hosszas küzdesek és tévedések után mégis üdvözülő Goetheféle Faust, hanem a Népkönyv hőse, ki az ördögé lesz, az igazi protestans Faust, — de azért sem helyes, mivel a spanyol dráma hőse nem katolikus, és törekvése, cselekvénye, sorsa nem a katolikus hithez való ilyen vagy amolyan viszonyában gyökerezik. Cypr. az ördög segélyével akarja megnyerni Justinát; ez nem sikerül; kiderül, hogy a keresztyén vallás és annak külső jele, a kereszt, hatalmasabb, mint a pokol. Cyprianus ennek következtében elhagyja régi hitét és elfogadja az új vallást. Ez részéről igen józan és praktikus eljárás, de Faustszerű nincsen sem alakjában, sem cselekedeteiben.

Tehát nemcsak a Cyprianus-legenda nem áll semmi bensőbb viszonyban a XVI. századi Faust-mondához, de még a Calderon mágusz-drámája sem képezi semmi tekintetben a Goethe Fausttragédiájának a párját. A görög legenda és a spanyol dráma kizárólag csak a keresztyén vallás dicsőítései, melyek a keresztyénség symbolumainak fensőbbségét a pokol hatalmaival szemben feltüntetik.¹⁾

IV.

Csak első pillanatra hasonlít a Faust-mondához a Theophilusról szóló ókeresztyén legenda is, melynek hőstét pedig rendszeren

¹⁾ Mint nem egészen érdektelen adatot felemlítem, hogy 1608-ban — tehát jóval Calderon drámája előtt — a jezsuiták adtak elő Grácban egy színművet *Von Cipriano und Justina*, mely a legenda tárgyát tartalmazta, de, úgy látszik, elveszett. V. ö, Joh. Meissner, *Die englischen Comoedianten zur Zeit Shakespeares in Oesterreich*, Wien, 1884, p. 78.

a középkor Faustjának nevezik. És akadtak tudósok, kik a Faust-monda magvát a Theophilus-mondában vélték felismerhetni.¹⁾

A Theophilus-legenda tárgyának figyelmesebb összehasonlítása a Faust-mondával kétségtelenné teszi, hogy a hasonlatosság a két hagyomány közt mindössze egyetlen egy pontra szorítkozik, mely a monda lényeges alapeszméjét nem éri és azért nem dönthet a két mondának egymáshoz való viszonyáról.

A Theophilus-legenda legrégebbi forrása egy görög elbeszelés,²⁾ melynek szerzője, Eutyhianos, kiről különben semmit sem tudunk, állítólag a monda hősének kortársa volt.

Ez elbeszelés szerint Theophilus igen jámbor és istenfelő ember volt, a ki Adonában, Cilicia secunda egy városában mint archidiaconus, még pedig abban az időben élt, midőn a perzsák ismételve betörték a római birodalomba. tehát a VI. század közepe táján, más források szerint II. Justinianus császár uralkodása alatt. A püspök halála után a nép és a papság, melyek Theophilust egyaránt igen nagyra becsülték és szerették, őt választották meg püspökké; de a szerény férfiú nem találta magát e kitüntetésre méltónak s nem fogadta el püspökké választását. Így tehát mást választottak püspökké, a ki Theophilusnak régebben is irigye volt és most még rágalmazók szavára is hallgatva, megfosztja a jámbor és derék archidiaconust, ki pedig kötelességét mindig és a legponyosabban teljesítette, hivatalától. E méltatlan sértés annyira bántja Theophilust, hogy egy öreg zsidóhoz folyamodik segélyért, mint ki nagy bűvész hireben állt, hogy ennek hatalmas pártolásával hivatalát újra visszanyerje. A bűvész zsidó megígéri Theophilusnak, hogy segíti, ha nem fog semmitől megijedni, és soha keresztet nem vet magára.³⁾ Erre a következő éjjel a circusba mennek, hol Theophilus a város lakóinak nagy részét együtt találja, a mint azok Satanának, ki a circus közepében fényes trónuson ül, hódolnak

¹⁾ Így Sommer Emil, *De Theophili cum diabolo foederc*, Halle, 1844, — és Meyer Vilmos, *Radewin's Gedicht über Theophilus, nebst Untersuchungen über die Theophilussage*, München, Akadémia, 1873.

²⁾ Kiadta A. Jubinal, *Oeuvres complètes de Rutebeuf*, Paris 1839, II. köt. 331—357. l. Feltűnő, hogy e jeles munka második (még pedig igen bővített) kiadásában (Paris, 1874, 3 kötet) a Theophilus-legenda görög szövege elmaradt.

³⁾ *Quodcumque videris aut qualemcumque audieris sonum, nec terrearis, nec signum crucis tibi facias.*

és a pokol urát hymnusokban dicsőítik. Theophilus is letérdel és megcsókolja az ördög lábait. Satanas kérdezi, hogy mit akar itten, mire az archidiakonus azt feleli, hogy minden parancsolatát kész teljesíteni. Erre Satanas lehajol hozzá, megsímítja Theophilus szakállát, szájára csókolja új alattvalóját és kedves fiának nevezi. Theophilus megtagadja Jézust és Máriát, és végül átadja a pokol urának a hódoló oklevelet, melyet sajátkezűleg írt¹⁾ és viaszkkal lepecsételt.²⁾

Másnap a püspök magához hivatja Theophilust, a legnagyobb tisztelettel fogadja és újra beiktatja hivatalába. De minden más kívánsága is teljesül, és Theophilus víg, világi életet él. Ez hosszabb ideig tart így. De végre Theophilus megbánja tettét és újra az égiekhez fordul. Negyven nap és negyven éjjel folyton imádkozik a Panhagia templomában Szűz Máriához, hogy mentse ki a pokol hatalmából és eszközölje ki számára az Isten irgalmát. A negyvenedik éjjel Theophilus bágyadtan és kimerülten roskad össze a templomban. Midőn reggel felébred, mellén találja az oklevelet, melyben magát Satanasnak lekötötte volt. Erre összehívja a népet, nyilvánosan bevallja bűneit, elmeséli a boldogságos szűz kegyét, ki neki álmában is háromszor megjelent volt, és megegeti a pokoli kötelezvényt. Három nap múlva boldogan hal meg; utóbb még a szentek sorába is került.

A legenda tendenciája, mert ilyenről igen számos legendánál beszélhetni, kétségbe vonhatatlan. A boldogságos szűz közvetítő hatalmának dicsőítése az. Midőn a 325-iki általános nicaii zsinat Krisztust Istennel azonos természetűnek jelentette ki, új közvetítő kellett az emberek és Isten közt, és ez Krisztus anyja lett. A IV. század óta terjed Mária tisztelete keletről nyugatra, az V. században egy ephesusi zsinat «örökké szűz istenanyának» határozta meg Máriát, a VI. században pedig megállapítja az egyház a Boldogságos szűz ünnepeit. Ez idő óta folyton szaporodnak és mind inkább terjednek a Mária tiszteletének emelését czélzó legendák és mon-

¹⁾ Forrest terjedelmes költeményében nem téntával, hanem saját vérével. E vonás még csak a *Promptuarium Discipuli* elbeszélésében és egy rövid német-alföldi Theophilus-legendában található.

²⁾ A *Promptuarium Discipuli* Theophilus-elbeszélésében (kiadva a bajor akadémia iratai közt, 1873) a Sátán saját pecsétjét is nyomja a szerződési oklevélre.

dák, melyek közül a Theophilus-legenda a legrégebbek és legnépszerűbbek egyike. A IX. századból származik első latin fordítása¹⁾ Paulus nápolyi diakonustól,²⁾ és e latin szövegen (részben a Gentius Hervetusén is), nem a görög eredetin, alapszanak a gandersheimi Hroswitha latin költeménye a X., Marbod rennesi püspöknek leonini versekben írt műve a XI., Hartmann német költeménye a XII., Florentius Radewin latin költeménye és a régi német Passionalnak elbeszélése a XIII., egy németalföldi verses Theophilus-legenda a XIV., Gauthier de Coinsy epikus és Rutebeuf dramatikus francia feldolgozásai a XIII., a híres német Theophilus-dráma a XIV. századból, a legendának legelterjedtebb és legismertebb feldolgozásai;³⁾ végre két izlandi prózai elbeszélés a XV. és XVI. századból, és öt angol átdolgozás,⁴⁾ melyek közül legérdekesebb a William Forresté a XVI. századból.⁵⁾ Számos más egyházi, vallásos és történeti munkában is említik a legendát vagy találhatók célzások reá, melyek a hagyomány nagy népszerűségét bizonyítják.

Bármily eltérők is e különböző feldolgozások egyes vonásokban, a legenda főpontjai mindnyájokban azonosak: Theophilus szövetkezik Sátánnal, hogy méltatlanul elvesztett hivatalát visszanyerje, megbánja utóbb Krisztustól való elpártolását és Sz. Mária közvetítésével újra kibékül az Istennel. Mi van ez elbeszélésben titánikus, Faustszerű? Az indok, mely Theophilust a szövetség megkötésére bírja, igen köznapi, nagyon is gyakorlati irányú; semmi magasabb szempont nem játszik bele az alkúba. A legenda nem is fekteti a súlyt a szerződés megkötésére, hanem annak fel-

¹⁾ Egy másik rövidebb latin átdolgozásnak szerzője Gentianus Hervetus.

²⁾ Czíme: *Miraculum S. Mariæ de Theophilo poenitente, auctore Eutychiano, interprete Paulo Diacono Napoleos*. Kiadva: *Acta Sanctorum* (ed. Bollandus et Hanschenius), február 4.

³⁾ Kiadták L. Ettmüller, Quedlinburg 1849, és Hoffmann von Fallersleben, két átdolgozásban: egy trieri kéziratból, Hannover 1853, és egy stockholmi kéziratból, u. o. 1855.

⁴⁾ Eug. Kölbing, *Beitrage zur vergleichenden Geschichte der romantischen Poesie und Prosa des Mittelalters*, Breslau 1876, p. 1—41: *Über die englischen Fassungen der Theophilussage*.

⁵⁾ Az összes feldolgozásokat felsorolja Ludorff Ferencz *Will. Forrest's Theophiluslegende cz. czikkében, Anglia, herausgegeben von Rich. Paul Wulcker*, Halle 1884, VII. köt., 60—115. l.

bontására, mert félre nem érthető célja a Boldogságos Szűz hatalmának dicsőítése. A Faust-monda, kiinduló pontjában, céljában és alapeszméjében lényegesen különbözik a Theophilus-legendától, melyvel egyetlen egy közös vonása van; ez az ördöggel kötött szerződés, mely a Cyprianus-legendában¹⁾ és számos egyéb világi és egyházi hagyományban, a Theophilusról szóló elbeszélésnél régebbekben²⁾ is, szerepel.

Kiemeltem azokat a vonásokat, melyek a régibb, többé-kevésbé Faustszerű elbeszélésekben és a XVI. századi német Faustmondában közösek; figyelmeztettem azokra az elemekre is, melyek az ókeresztény mágusmondából vagy a Cyprianus-történetből vagy a Theophilus-legendából a német Faustmondába átmentek, ill. átmehtek. Ez elemek nem csekély számúak és nem csekély jelentőségűek. De a német monda lényegét és alapeszméjét e hatások vagy kölcsönzések nem érintik. Faust alakja, törekvései és sorsa nem azonos sem Simon sem Cyprianus sem Theophilus alakjával, törekvésével és sorsával, és nem is alakúlhatott egyszerűen e különböző hagyományok külsőleges összeforrasztásából. A Faustmonda egyik legsajátosabb terméke a német szellemnek, a mint az a XVI. század óriási szellemi forradalmában, a renaissance és a reformatio eszméinek teremtő hatása alatt, a történelem két hatalmas korszakának mesgyéjén, átalakult és az emberiség legnagyobb problémáit megfejteni törekedett.

HEINRICH GUSZTÁV.

¹⁾ A Cyprianus-legenda bizonyára befolyásolta a Theophilus-mondát, mit már azon egy tény is bizonyít, hogy Theophilus, midőn Máriához fordul imájával, maga is hivatkozik Cyprianusra, kinek, bár az ördög szövetségese volt, Isten mégis megkegyelmezett.

²⁾ V. ö. W. Meyer akadémiai értekezését, ki két ily régibb legendát idéz, melyekben a hős az ördöggel szövetezik, csakhogy a szövetekezés mind a kettőben sokkal jobban van indokolva, mint a Theophilus-legendában.